

A TÖKÉLETES TEST MÍTOSZA

Az épségizmus mint a fogyatékossgal élő emberek munkaerőiaci marginalizációját erősítő ideológia⁵

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.3.1>

ABSZTRAKT

Az épségizmus egyik oldalról olyan ideológia és hiedelemrendszer, amely az épséget, a „normalitást” részesíti előnyben, a fogyatékossgat az emberi létezés egy alacsonyabb értékű formájának tartja, a fogyatékossgal élő embereket pedig marginalizálja és láthatatlanná teszi; másik oldalról pedig olyan tudományos elemzési eszköz, amely ezen normarendszer működését, fennmaradását elemzi. Írásunkban a nemzetközi szakirodalomra támaszkodva bemutatjuk a fogalom gyökerét, azt, hogy hogyan jelenik meg a társadalomban, kiemelten a munkaerőiacon, valamint egyéni szinten. Áttekintünk néhány olyan kutatást, amely az épségizmust elemzési eszközként használja, illetve kitérünk arra is, hogy a fogyatékossgal élő emberek számára milyen megküzdési lehetőségek léteznek az épségizmussal szemben. Célunk az épségizmus hatásmechanizmusainak minél szélesebb körű tudatosítása, valamint az, hogy az érdeklődő szakmai közösséget további gondolkodásra, kutatásra, kérdések megfogalmazására bátorítsuk.

Kulcsszavak: épségizmus, fogyatékossgat társadalmi modellje, fogyatékossgal élő emberek

THE MYTH OF THE PERFECT BODY

ABLEISM AS AN IDEOLOGY MARGINALISING PEOPLE WITH DISABILITIES IN THE LABOUR MARKET

ABSTRACT

Ableism is an ideology and a belief system that favours ableness and normality, considers disability as human existence of a lower value and both marginalises people with disabilities and renders them invisible. However, it also represents an analytical tool that will enable the prevailing functioning of this set of standards to become a subject for scientific analysis. In our paper, based on international literature, we present the basis of the concept, and how it appears both in society, especially in the labour market, and at an individual level. We examine research studies that analyse ableism as a tool, besides listing some of the available options for coping. In addition to raising awareness, our aim is to support further theory-making, research, and the formulating of pertinent questions.

Keywords: ableism, social model of disability, people with disability

1 egyetemi docens, dékán, Budapesti Gazdasági Egyetem, Pénzügyi és Számviteli Kar, csillag.sara@uni-bge.hu

2 tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, svastics.carmen@barczi.elte.hu

3 egyetemi docens, Budapesti Gazdasági Egyetem, Pénzügyi és Számviteli Kar, Gyori.Zsuzsanna@uni-bge.hu

4 egyetemi docens, Budapesti Gazdasági Egyetem, Pénzügyi és Számviteli Kar és Budapesti Corvinus Egyetem, anna.hidegh@uni-corvinus.hu

5 A kutatási projektet az Innovációs és Technológiai Minisztérium Tématerületi Kiválósági Programja és a Budapesti Gazdasági Egyetem között létrejött együttműködési megállapodás (TKP2020-IKA-01) támogatja.

A TÖKÉLETES TEST MÍTOSZA

AZ ÉPSÉGIZMUS MINT A FOGYATÉKOSSÁGGAL ÉLŐ EMBEREK MUNKAERŐPIACI MARGINALIZÁCIÓJÁT ERŐSÍTŐ IDEOLÓGIA

BEVEZETÉS

A fogyatékossgal élő emberek helyzetéről való gondolkodás és vizsgálódás fókuszja az utóbbi időben a fogyatékossgal élő emberek helyzetéről egyre inkább a többségi társadalom attitűdjének, viselkedésének feltárása irányába mozdult el (Hernádi 2014, Calder-Dawe–Witten–Carroll 2020). A fogyatékossgal élő emberek társadalmi modelljének (Oliver 1995, Barnes–Mercer 2005) terjedésével párhuzamosan egyre ismertebbé váltak a fogyatékossgal élő embereket – vélt vagy valós sérültségük miatt – érő társadalmi elnyomás különböző formái, azon tudatos és tudattalan gyakorlatok, diskurzusok és társadalmi elnyomó mechanizmusok, amelyek alsóbbrendűként kezelik és diszkriminálják őket (*disablism*) (Goodley 2014, 2019). A sérültségből, fogyatékossgal élő emberekből fakadó testi, fizikai és anyagi kihívásokon túl megjelenő társadalmi hátrányok hátterében meghúzódó, a nem fogyatékos emberek világlátását, értékrendjét és emberképét normaként kezelő épségizmus (*ableism*) feltárása jelentős mértékben segítheti a téma komplex megközelítését és megértését.

Írásunkban a szakirodalmi feldolgozás menetének bemutatása után először körbejárjuk az épségizmus fogalmát és a fogalom eredetét, másodsorban bemutatjuk egyéni, társadalmi, illetve munkaerőpiaci megjelenését, végül kitérünk arra, hogy milyen ellenállási, megküzdési lehetőségek léteznek a fogyatékossgal élő emberek számára az épségizmussal szemben. Célunk, hogy az érdeklődő szakemberek számára rövid összefoglalót adjunk magyar nyelven, és a szakmai közösséget további gondolkodásra, kutatásra, kérdések megfogalmazására bátorítsuk.

A SZAKIRODALOM GYŰJTÉSÉNEK ÉS FELDOLGOZÁSÁNAK MENETE

Az épségizmus fogalmának és jelenségének körbejárásának érdekében először szisztematikus szakirodalomgyűjtést és feldolgozást végeztünk a *Scopus* adatbázisra támaszkodva. A *Scopus*-ra azért esett a választás, mert a kezdő, feltáró keresésekben a többi rendelkezésre álló adatbázisban (*EBSCO*, *JSTOR*, *Emerald*) nagyságrendileg kevesebb találatot kaptunk. A gyűjtést kiegészítettük olyan, jellemzően angol nyelvű tételekkel (például szakkönyvfejezetek, konferenciaelőadások), amelyekkel kutatómunkánk során más forrásokból találkoztunk, illetve azokkal a magyar nyelvű publikációkkal, amelyeket a témakörhöz tartozóként azonosítottunk.

Az adatbázisban először az „*ableism*”, „*ableist*” és „*disability*”, „*disabled*” szavak együttes előfordulására kerestünk rá: így az első keresési körben 291 találatot kaptunk. Ezt leszűkítettük a 2000 és 2019 közötti időszakban megjelent angol nyelvű tudományos cikkekre. Ebben a keresésben 256 találatot kaptunk: ezt nem szűkítettük tovább szakmai területre, így a cikkek tudományterületi megoszlása nagyon változatos volt. A leggyakrabban előforduló területek az oktatáskutatás (63), a rehabilitáció (58), a pszichológia (55) és a szociológia (40) (Függelék 1. ábra). A cikkek több mint háromnegyede (199) az USA-ból, Kanadából és az Egyesült Királyságból származott (Függelék 2. ábra; magyar cikk nem került a mintába). A cikkek időbeli

megoszlását tekintve látszik, hogy több mint felük (143) 2017 és 2019 között jelen meg (Függelék 3. ábra), azaz az érdeklődés egyre erősödött a témakör iránt. A folyóiratok közül kiemelkedik a *Disability and Society* (36 cikk), illetve a *Journal of Social Issues* (10 cikk) – ez utóbbiban egy épségizmusra fókuszáló különszám is megjelent 2019-ben (Függelék 4. ábra).

A következő lépésben a cikkek absztraktjait végigtekintve kiszűrtük azokat, amelyek a fogyatékoságról nem általában szóltak, hanem annak egy speciális típusára, például autizmusra vagy gerincsérülésre, illetve konkrét élethelyzetekre, például gyermekkorra, migrációra, kolonizációra, jogi esetekre (vagy ezek metszetére) fókuszáltak. A fennmaradó és az elemzésbe bevont tanulmányok központi témaként kezelik az épségizmus fogalmát, többségük a társadalomtudományok, a viselkedéstudományok és a pszichológia tudományterületéről származik. A cikkeket részben deduktív módon, előre meghatározott szempontok (például a fogalom és eredete, a munkaerőpiaci megjelenés) szerint, részben induktív módon, az olvasás közben kirajzolódó témák alapján (például megküzdés, internalizált épségizmus) dolgoztuk fel rövid összefoglalókat készítve. Jelen írásunkban négy szempont szerint foglaljuk össze a cikkeket és alapforrásokat: az épségizmus 1.) fogalma és eredete, 2.) megjelenési formái, 3.) a vele szembeni ellenállás és megküzdés, illetve 4.) az épségizmus a munka világában.

AZ ÉPSÉGIZMUS FOGALMA ÉS EREDETE

Az épségizmus fogalma az USA emberi jogi mozgalmához köthető (Campbell 2014), a kapcsolódó elméleti és empirikus munkák nagy része a fogyatékoságtudományban, a fogyatékoságot mint társadalmi, kulturális, gazdasági és politika jelenségeket vizsgáló tudományterületen gyökerezik (Wolbring 2012, Bogart–Dunn 2019). Maga a meghatározás arra a gondolatra épít, hogy a fogyatékoság társadalmilag konstruálódik, vagyis maga a fizikai állapot vagy sérültség csak részben számít, a fogyatékoság jelenségét elsődlegesen a társadalmi és strukturális hátrányok és korlátok határozzák meg (Nario-Redmond 2020). Az épségizmus egyszerre jelenti azt a normatív ideológiát és hiedelemrendszert, amely az épséget és a képességet (*abledness*) részesíti előnyben, valamint azt az elemzési eszközt, keretrendszert is, amely ezen preferenciarendszer működését, fennmaradását elemzi, és a fogyatékosággal élő emberek módszeres elnyomását tárja fel (Hutcheon–Wolbring 2013, Jammaers–Zanoni–Williams 2019). A normalitás történeti korszakonként változó tartalmán alapuló, és így időben szintén változó épségizmus jelensége a korábbi fogyatékosági szakirodalomban mint „*handicapism*” szerepelt (Bogdan–Biklen 2013), mint „*olyan előfeltevések és gyakorlatok összessége, amely támogatja a valós vagy vélt fizikai, mentális fogyatékosággal élő emberek megkülönböztetését és nem egyenlőként való kezelését*” (Wolbring 2012:87). Az épségizmus táptalaját jelenti a fogyatékoságelutasításnak (*disablism*), a társadalom elnyomó gyakorlatainak, amelyek azzal fenyegetnek, hogy „*kizárják, felszámolják és semlegesítik azokat az egyéneket, testeket, elméket és közösségi gyakorlatokat, amelyek nem felelnek meg a kapitalista szükségszerűségnek*” (Goodley 2014), és átpolitizálja a fogyatékosággal élő emberek hétköznapi élettapasztalatait. Az épségizmus mint a jelenség aktuálisan használt magyar fordítása fokozatosan alakult ki és gyökeresedett meg, a korábbi magyar szóhasználatban sokszor mint „épségterror” szerepelt (Hernádi 2014).

Az épségizmus leginkább elfogadott, ma is érvényes meghatározása alapján a „*hiedelmek, folyamatok és gyakorlatok azon hálója, amely egy olyan sajátos ént és testet hoz létre (korporealitás/testi etalon), ami tökéletes, fajta-tipikus, ebből fakadóan lényegi és teljesen emberi. Ebben az értelemben a fogyatékoság az emberi létezés egy alacsonyabb értékű formája*” (Campbell 2009: 5). Chouinard (1997) hangsúlyozta, hogy az épségizmus egyszerre több szinten is érvényesül, megjelenik mind az eszmerendszerekben, mind az intézményi gyakorlatokban, mind a társas kapcsolatokban. Wolbring pedig (2008:253) az épségizmus négy területét különböztette meg: a biológiai struktúrára alapuló épségizmust (*biological structure-based ableism*),

a kognitív alapú épségizmust (*cognitive-based ableism*), a társadalmi struktúrákon alapuló épségizmust (*social structure-based ableism*) és a gazdasági rendszerekben élő épségizmust (*economic system-based ableism*). Más szerzők (Horváth–Lovász–Nemes 2019, Goodley et al. 2020) azt emelték ki, hogy a fennálló emberkép dekonstrukciós igénye révén az épségizmus közeli gondolkodást mutat a poszthumán törekvésekkel, melyek az emberi identitás és a nyugati humanista világrendszer radikális átalakításának szükségességét hirdetik.

Az épségizmus alaptétele, hogy a fogyatékoság ontológiai értelemben negatív (Hughes 2007). Ezen alapszik a fogyatékoság orvosi modellje is, amely a fogyatékos testet rendellenesnek, abnormálisnak és ezáltal korrigálandónak, rehabilitálandónak és ezáltal alsóbbrendűnek tekinti (Oliver 1995). Ez a nézőpont legitimálja a status quót és igazolja a fogyatékosággal élő emberek szegregációját (Branco–Ramos–Hewstone 2019). Az orvosi modellre való reakcióként az 1960-as évek végén kibontakozó társadalmi modell szerint a fogyatékoság társadalmi konstrukció: maga a gazdaság, a politika, a tágabb és szűkebb környezet tesz a fogyatékosá az egyént, nem maga a fizikai vagy pszichés, mentális sérülés (Kelemen–Könczei 2002, Győri–Csillag 2019a). A később teret nyerő emberi jogi megközelítések, melyek szerint minden emberi lény egyenlő és elidegeníthetetlen jogokkal bír, a fogyatékoság alapján való megkülönböztetést elnyomásként, kirekesztésként értelmezik (Berghs et al. 2016). A Könczei és Hernádi nevéhez köthető posztmodell szerint újra kell értelmezni az épség/normalitás, a fogyatékos/nem-fogyatékos kategóriákat, ahhoz, hogy maguk az érintettek majd „rendszerbe tagoltan, saját terminusaikkal tudják kifejezni és képviselni saját tapasztalataikat, megtestesült létüket” (Könczei–Hernádi 2011).

Az épségizmus alapvető jellemzője, hogy bináris rendszerben gondolkodik, amelyben az emberek látható vagy nyilvánosan felvállalt sérülésük révén olyan mesterségesen kialakított és fenntartott kategóriákba sorolódnak, mint ép testű (*able-bodied*) vagy fogyatékos (*disabled*) (Campbell 2009, Jammaers–Zanoni–Williams 2019). Bár történtek kísérletek a képességek skálájának (*continuum of abilities*) elfogadtatására (Rocco 2005), a fogyatékos/nem fogyatékos dichotómia kitartó módon járul hozzá a fogyatékoság nélkül és a fogyatékosággal élő emberek közötti hierarchia, az előbbieket dominanciájának és az utóbbiak elnyomásának fenntartásához (Jammaers–Zanoni–Williams 2019). Az épségista gazdasági, társadalmi és kulturális mechanizmusok révén létrejövő társadalmi hierarchiában az ép test olyan etalon, melyhez képest a fogyatékosággal élő ember mindig csak „a másik” lehet. Az „én” és „a másik” közti különbségtétel (*othering*) jelensége ugyanakkor ráirányítja a figyelmet a fogyatékoság materiális és diszkurzív szintjeire is: a fogyatékoság nemcsak állapotként, de a társadalmi folyamatokban újra és újra létrejövő materiális és diszkurzív jelenséggént is értelmezhető (Mik-Meyer 2016).

AZ ÉPSÉGIZMUS MEGJELENÉSI FORMÁI

Az épségizmus gyakran láthatatlan, nehéz azonosítani, és az épségista alapvetések sokszor nem tudatosan reprodukálódnak a mindennapokban, az intézményrendszerek működésében. Az épségizmus éppúgy jelen van a kultúrában, művészetben, mint a nem akadálymentesített közlekedésben, a diszkriminatív vállalati toborzási gyakorlatokban vagy a szegregált oktatási rendszerben. Széles palettán mozog, az épségizmuson alapuló cselekedetek az „ártatlan” megjegyzésektől (*microaggression*) (Sue 2010) egészen az eutanáziaprogramokig vagy a szelektív abortuszig terjedhetnek (Gent 2011). Érvényessége annak ellenére nem kérdőjeleződik meg, hogy az épség mint állapot bizonyos értelemben időszakos, ideiglenes (*temporarily able-bodied*), a testi funkciócsökkenés az életkor előrehaladtával fokozódhat, így a fogyatékoságot előbb vagy utóbb mindenki megtapasztalhatja, aki kellően hosszú ideig él (McRuer 2006).

A makroszintű, materiális hátrányok feltérképezéséhez és felszámolásához képest az inkább közvetett, diskurzusokban vagy személyközi viszonyokban megvalósuló, megkülönböztettként megjelenő épségizmust sokszor nehéz „tetten érni”. A társadalmi-kulturális akadályokra fókuszáló kutatások és kezdeményezések a kritikai fogyatékoságtudomány szerint kevésbé veszik figyelembe a fogyatékoság személyi és pszicho-emocionális dimenzióit (Reeve 2002, 2004). „A fogyatékoság alapján történő társadalmi elnyomásnak része a fogyatékosággal élő emberek cselekedeteinek társadalmi előírások mentén való korlátozása, valamint a pszichés-érzelmi jól-létük társadalmilag előídezett aláásása” (Thomas 2007:73). Indokolt tehát különbséget tenni az épségista normák strukturális-nyilvános és egyéni, pszichés-érzelmi formái között (Sanmiquel-Molinero–Pujol-Tarrés 2020). A strukturális-nyilvános épségizmus a politikai, gazdasági és társadalmi rendszerekben testesül meg, amelyek mechanizmusai szisztematikusan hátrányba hozzák mindazokat, akik a nem minősülnek épségisták. Nario-Redmond (2020) amerikai adatokat vizsgálva mutatott rá, hogy ez az elnyomás gyakorlatilag a társadalmi részvétel minden területén megjelenik: legnyilvánvalóbban az oktatásban, a foglalkoztatásban és az egészségügyi ellátásban, de a negatív hatások tovagyűrűznek az olyan életterületekre is, mint a politikai részvétel, a párkapcsolatok vagy a szülői szerepek.

A pszichés-érzelmi épségizmus formái mind közvetlen, mind közvetett formában megjelenhetnek. Előbbire példa a személyközi kapcsolatokban megjelenő bámulás (*gaze*) vagy az elkerülés, utóbbira a nem megoldott akadálymentesítésből az érintett egyénben fakadó harag és frusztráció (Reeve 2002, 2004, 2012). A társas viszonyokban az épségizmus megjelenhet félelemként, hírnévrontásként vagy olyan dehumanizáló cselekedetek formájában, mint a figyelmen kívül hagyás, a tárgyiasítás, vagy a magánszféra megsértése (Nario-Redmond–Kemerling–Silverman 2019). A kutatások alapvetően az épségizmus három formáját különböztetik meg: ellenséges (negatív), jóindulatú és ambivalens (kevert) épségizmust. Negatív formája jól dokumentált és olyan jelenségeket foglal magába, mint a megszegényítés, az undor gesztusai, az ellenségesség és büntetés, a megalázás, melyek révén az elkövető saját feljebbvalóságát mások emberségének tagadásával kívánja megerősíteni. A jószándékú épségizmus jelenségei közé tartozik a fogyatékosággal élő emberek teljesítményének eltúlzása, a hátrányokkal való megküzdés csodálata, az atyáskodás vagy paternalizmus és a kéretlen segítség nyújtása.

Az épségizmus leggyakrabban kevert, ambivalens formában jelentkezik, melyben pozitív és negatív érzelmek is megjelennek és megítélése a helyzettől, szándéktól, szükségletektől és a résztvevők személyiségjegyeitől függ (Nario-Redmond–Kemerling–Silverman 2019). Miközben például a kicsi és diszkrét hallókészülék nem vált ki negatív érzelmeket, addig a jól látható, „robotszerű” cochleáris implantátum (műtétileg fülbe helyezett, de külső részekkel is rendelkező hallókészülék) zavart kelthet abban, aki még nem találkozott vele. Vagy annak ellenére, hogy valaki elméletben tudja, hogy kedvesen és elfogadóan kell viselkednie egy fogyatékosággal élő emberrel, addig a konkrét szituációban kényelmetlenül érzi magát, zavarba jön és szorong.

A társas interakciókban megfigyelhető vegyes reakciók és viselkedésmódok leírására született sztereotípiák tartalom modell (*Stereotype Content Model*) lényege, hogy előre jelzi és csoportosítja egy társadalmi csoport státusza és versenyhelyzete alapján az általuk tipikusan kiváltott érzelmeket és jellemző viselkedést (Fiske–Glick–Xu 2002, Nario-Redmond–Kemerling–Silverman 2019). Eszerint a fogyatékosággal élő emberekhez (alacsony státusz és alacsony versenyhelyzet) – az idősekhez és a háziasszonyokhoz hasonlóan – úgynevezett meleg, de inkompetens sztereotípiák társulnak. Szánalmat és szimpátiát váltanak ki, védeni kell őket, ugyanakkor alárendeltnek is tekintettek. A gyakran emlegetett szánalom érzése például a gyengédség és a szorongás érzelmi keveréke, és ugyanúgy kiválthat valakiből távolságtartást, mint gondoskodási vágyat, különösen, ha az érintett személyt kiszolgáltatottnak érzékeli, aki nem tehet az állapotáról. Megjelenhet a

szánelomban az aktív gondoskodás mellett a passzív elhanyagolás (izolálás) vagy semmibe vevés (ignorálás) is, mint a szegregált bentlakásos intézményekben, vagy a jótékonyági gyűjtéseknél, ahol a fogyatékossgal élő embereket sokszor „a cél érdekében” tárgyiasítják és kihasználják. Amennyiben azonban a fogyatékossgal élő emberek nem illenek bele az elvárt képbe (például maguk okozták a sérülésüket, viccelődnek a saját állapotukkal, visszautasítják a felajánlott segítséget vagy éppen túlságosan kompetensek valamiben), akkor a többség reakciója gyorsan átcsaphat szemrehányásba, lenézésbe vagy felháborodásba.

A társadalmat és a gazdasági működést átható épségizmusból fakadóan a jelenség egyik legnagyobb veszélye, ha a fogyatékossgal élő emberek maguk is elfogadják a többségi nézőpontot, saját másodlagos vagy alárendelt pozíciójukat és a fogyatékossgat letagadni, elrejtteni vagy legyőzni való problémaként fogják fel. Az internalizált épségizmus révén az érintettek inkább leplezik fogyatékossgukat, hogy beilleszkedhessenek a többség soraiba, kerülnek a sorstársakat, nehogy hasonlónak könyveljék el őket, vagy felveszik a „hős” vagy „szerepminta” szerepét (Campbell 2009, Dunn 2019). A „szuperkripli” (*supercrip*) (Shakespeare 1996) vagy az „inspirációs pornó” (*inspiration porn*) kifejezések (Grue 2016) arra utalnak, amikor a hétköznapi tevékenységeket végző fogyatékossgal élő személyeket bámulat tárgyának tekintik, vagy fetiszizálják az általuk elért különleges eredményeket. Ilyen lehet a múltbbl sportoló gyerek, az idegennyelveket-beszélő hallássérült személy vagy a kerekesszékes súlyemelő. A jelenség az elismerés szempontjából pozitív, ugyanakkor a háttérben meghúzódó nyilvánvalóan alacsony elvárások miatt paternalista és leértékelő is.

Amennyiben nem sikerül érdemben fellépni az épségista társadalmi hatások ellen, az internalizált épségizmus erős hatással van a fogyatékossgal élő ember önképére: az egyén egyre inkább elhiszi, hogy nem értékes, nem része a társadalomnak, terhet jelent a többiek számára, másokkal összehasonlítva kevesebbnek, haszontalanabbnak gondolja magát. Az alacsony önbecsülés és a kisebbségi érzés folyamatos megtapasztalása és megélése súlyosabb esetben öngyűlöletet és önpusztítást is okozhat (Shakespeare 1996), egy olyan negatív spirált vagy akár ördögi kört idézhet elő, melyből kitörni csak nagyon nehezen lehet.

ELLENÁLLÁS, MEGKÜZDÉS, TOVÁBBLÉPÉS

Az épségizmus jelenségének átfogó és átható jellege ellenére az ellenállás lehetősége, mint minden hatalmi viszonyban, adott a fogyatékossgal élő emberek számára is (Wade 1997). Ellenállásuk magából a hatalomból fakad és a hatalommal szemben jön létre, az elnyomó és az elnyomott egyazon rendszer részei, küzdelmük dinamikus kölcsönhatást mutat (Foucault 1997). Bár az elnyomás az élet minden szintjén érzékelhető, és erős a nyomás az egyénen, hogy természetesnek vegye és elfogadja, sőt megerősítse és reprodukálja saját fizikai és mentális alsóbbrendűségét, észrevehető és egyre jobban dokumentálható tudományosan is a fogyatékossgal élő emberek hatalommal való tudatos élése és az önrendelkezés erősödése (*empowerment*) (Tóth 2020). Az alábbiakban összegezzük a szakirodalomban dokumentált lehetséges főbb ellenállási formákat, melyek célja az épségista normákkal szembenelve egyfajta új nézőpont, látásmód, egyenlőség és lehetséges partnerség létrehozása a fogyatékossgal élő és a nem fogyatékos emberek között, mely végső soron a társadalmi igazságosság elérését segíti elő.

A hatalommal szemben való ellenállás tematizálása alapvetően az elnyomás felismeréséből és természetének azonosításából következik. Young (1990) klasszikusnak számító elnyomáselméletében az elnyomás öt arcát határozza meg: kizsákmányolás, marginalizáció, hatalomnélküliség, kulturális imperializmus és erőszak. Prilleltensky (2003) a pszichopolitikai jóllétet kollektív, relációs és személyes szinteken értelmezi és ennek megfelelően határozza meg a felszabadulás/felszabadítás (*liberation*) teendőit. Holley és munkatársai

(2012) stigmaelméletükben az elnyomás társadalmi/kulturális, intézményi (makro) és egyéni (mikro) szintjeit nevesítik, ezen belül például megkülönböztetnek tudatos/szándékos/nyílt/egyértelmű és nem tudatos/nem szándékos/burkolt/finom elnyomási formákat (Holley–Stromwall–Bashor 2012). A kritikai fogyatékoságtudomány számára a társadalmilag megkonstruált normalitással való szembehelyezkedés révén a periférián élő emberek megélt tapasztalatai váltak fontossá, a domináns ideológiával szembemelve a másságot, a sokszínűséget, a marginalitást tekintik értéknek és az ellenállás terepének (Titchkosky–Michalko 2009). Az épségista normák felismerése számos tudományterület kritikai felülvizsgálatában is megjelent, olyan korábban általánosnak vett pszichológiai fogalmak, mint a megküzdés vagy a reziliencia újragondolásának szükségessége is ennek révén merülhetett fel (Hutcheon–Wolbring 2013).

Makroszinten, társadalmi-politikai vonatkozásban magának a fogyatékoság társadalmi modelljének létrejötte is egyfajta ellenállásként fogható fel, mely a fogyatékoság orvosi modelljével, az orvosi diskurzussal szemben fejlődött ki. „Az eddig megbámult fogyatékos emberek a tekintetet a fogyatékos testről a társadalom testületére irányították, ami eddig az ártatlanság modellje volt, azt most a zavar forrásának minősül” (Hughes 2007: 159). A korábbi negatív ontológia felváltása, a pozitív énkép erősítése az emberi és polgárjogi mozgalmak és identitáspolitikák központi feladatává vált, a fogyatékosággal élő emberek közössége (*disability community*) a közös fogyatékoskultúra (*disability culture*), a büszkeség (*disability pride*) és a másság ünneplése révén erősödhetett meg világszerte (Loja et al. 2013). A politikai tüntetések során is használt „Köpj a sajnálatra” (*Piss on Pity*) szlogen kifejezően összegezi az épségizmusnak való radikális ellenállást.

A tudományos, a politikai vagy akár a gyakorlati együttműködés szintjén egyre fontosabb stratégiává vált a hasonló elnyomott helyzetben levő társadalmi kisebbségekkel (nők, etnikai kisebbségek, LMBTQ+, idősek stb.) való szövetség keresése. Ez egyfelől csökkenti a további társadalmi kisebbségi elszigetelődés veszélyét, másfelől stratégiai megközelítésben a viszonylag gyenge kapcsolatból álló társadalmi hálózatok előnye lehet a heterogenitás (Langford–Lengnick–Hall–Kulkarni 2013).

Míg a kritikai fogyatékoságtudomány a többes identitások és az interszekcionalitás feltárása irányába mozdult el (Goodley 2017), a fogyatékoság diszkurzív megközelítése a nyelv hatalmi szerepére irányította rá a figyelmet. A fogyatékosító szóhasználattal szemben megjelent a politikailag korrekt, tiszteletteljes nyelvezet használatának elvárása, így lett amerikai vonatkozásban a „fogyatékosággal élő ember” (*person with a disability vs disabled person*) a „*people-first*” logika szerint az új standard kifejezésforma (Svastics 2019).

Az épségizmus elleni kollektív fellépés az egyéni megküzdésekből, mikroellenállásokból táplálkozik. A személyes reakciók és válaszok rendkívül sokszínűek, a helyzettől, a céloktól, a szükségletektől és a résztvevők személyiségétől is jelentősen függenek. Maguknak a leértékelő üzeneteknek a felismerése és reális értelmezése önmagában is eredmény, hiszen az ellenállás alapvető feltétele, hogy az egyén tudatában legyen saját elnyomásának (Freire 2001, Prilleltensky 2003). Az elnyomó kulturális narratívákra adott személyes válaszoknak McDonald és munkatársai (2007) két alapvető stratégiáját különböztették meg: az egyén kivonja magát a környezetből (például távozás, kilépés a kapcsolatból, a tevékenységgel való felhagyás), illetve átkeretezi a domináns kulturális narratívákat (McDonald–Keys–Balcazar 2007). Utóbbi esetén három megoldás is alkalmazható: a narratívák érvényességének csökkentése (például önmeghatározás, saját döntések), a hátrányok motivációként való felfogása (például bizonyítás, alacsony elvárásokkal való szembemelés, címkézés visszautasítása) vagy a pejoratív narratívák pozitív, személyes megnyilatkozásokkal való helyettesítése (például pozitív gondolkodás, önszeretet).

Az öndefiníció, az egyéni és közösségi identitás saját maguk általi meghatározása jelentős szerepet tölt be a fogyatékossgal élő emberek életében és hozzájárul az irányítási képesség és kontroll-érzet megerősítéséhez. (Bandura 2000, Loja et al. 2013). A korábban általános fogyatékos-narratívát (Shakespeare 1996) új narratívák váltották fel, sokszínűbbé téve a lehetséges identitások palettáját az érintettek számára. Új stratégiák születtek az identitás menedzselésére, többes (*intersecting identities*) és szituatív identitások váltak lehetővé (Könczei-Hernádi 2015). Kimutatható továbbá, hogy a fogyatékos-identitás felvállalása mint az épségizmusnak való aktív ellenállás, számos előnyt rejt magában (például növeli az önbecsülést, az én-hatékonyságot, a társas támogatás mértékét, az élettél való elégedettséget), ráadásul csökkenti a pszichológiai stresszt (Bogart-Lund-Rottenstein 2017).

Bár az ellenállás mindig lehetséges, ugyanakkor sokszor ára van, amely az egyes fogyatékossgai csoportok szerint eltérő is lehet (Wang et al. 2019). A verbális abúzus (például gyűlöletbeszéd, mikroagresszió, kigúnyolás stb.) elleni fellépés (például visszazólás, panaszlevél, blogírás) bár veszélyeztetheti a személy helyzetét és elfogadottságát, azonban egy olyan önvédelmi és önkifejezési technika, melyhez az internet és a virtuális tér kellő biztonságot is nyújthat (Loja et al. 2013). Az elfedés-elrejtés (*masking, camouflaging*) révén az épségizmus negatív hatásai (átmenetileg) elkerülhetők, ami ugyanakkor nagy mentális terhet is jelenthet (önmegtagadás, esetleges „lebukás” veszélye) (Vickers 2017, Evans 2019). Önvédelmi funkciót tölthet be továbbá az is, ha a többségi társadalomban sikeresnek számító érintettek elutasítók a sorstársaikkal szemben, kifogásolják a megélt nehézségek miatti önfelmentésüket és öngazolásukat. Ilyenkor többnyire saját pozitív énképük és identitásuk megvédése a cél (Watts-Jones 2002).

A tökéletes test mítosza „*az a hit, hogy emberi erővel és tettekkel lehetséges olyan testre szert tenni, amilyenre vágyunk, és meg lehet előzni a betegségeket, a fogyatékossgát és a halált*” (Wendell 2010:83) elnyomóan hat nemcsak a fogyatékossgal élő, de az ép testű emberekre is. Bár a testi fogyatékossga fizikai és lelki-érzelmi dimenzióinak kettéválasztása az eltestetlenedés (*disembodiment*) (Hernádi 2014) egy dokumentált egyéni megküzdési stratégia, ez szerencsés esetben kiegészül olyan társadalmi kezdeményezésekkel, amelyek a fennálló szépségideálokat, az elfogadható test fennálló paramétereit kérdőjelezik meg. A fogyatékossgal élő ember meglévő szexualitásának elismerése, a róluk kialakult sztereotípiák lebontása és a testi normalitás társadalmi-kulturális újradefiniálása – például szépségversenyek, fotókiállítások, sikeres szerepmoდეllek, média-kampányok révén – olyan egyre elterjedtebb megoldások, amik jelentősen befolyásolják mind a közízlést, mind pedig az érintettek önfogadását és pozitív énképét (Barnes 1992, Lamb 2001).

AZ ÉPSÉGIZMUS ÉS A RÁ ADOTT VÁLASZOK, MEGOLDÁSOK A MUNKA VILÁGÁBAN

Az épségista normák szerint a kapitalista rendszer tradicionálisan kevésbé produktívnek és kevésbé megbízhatónak tekinti a fogyatékossgal élő embert – összességében olyan munkaerőnek, aki nem képes megfelelni a gazdaság elvárásainak, eltér az ideális alkalmazott azon képétől, aki képes dolgozni és hozzájárulni a társadalom és gazdaság működéséhez, az értékteremtéshez (Goodley 2014). A globalizált neoliberális gazdaságban folyamatosan jelen van az a negatív ábrázolás, amely nehezen foglalkoztathatónak állítja be a fogyatékossgal élő embereket, és ezáltal kirekeszti őket a munka világából vagy alsóbbrendű pozíciókba kényszeríti őket. A munkatársadalomban a munka egyenesen erkölcsi kategóriává vált, függetlenül az egyén valós munkaképességétől. Akik nem akarnak, vagy nem képesek dolgozni, nem illeszkednek a munkaerő általánosan elfogadott ideáljához, nemcsak gazdaságilag és társadalmilag, de morális szempontból is kisebbségévé válnak (Blattner 2020). A Goodley (2014) által bevezetett „neoliberális épségizmus” fogalom a neoliberalizmus és az épségizmus egymást erősítő hatásaira kívánja felhívni a figyelmet, mely a fogyatékossgal élő embert a

felelősen gondolkodó és jó munkaerővel bíró állampolgár és a kívánatos, produktív munkaerő antitéziseként állítja be.

Az „egyenlőtlenségi rezsim” fogalma Acker (2006:443) nevéhez kötődik, aki ezt a következőképp határozta meg: „olyan, lazán összekapcsolódó szervezeti gyakorlatok, folyamatok, akciók és jelentéskonstrukciók”, melyek egyenlőtlen szervezeti viszonyokat eredményeznek valamely diverzitáskategória mentén. Az egyenlőtlen viszonyokat kulturális-szimbolikus szinten az ideális munkavállaló képe tartja fent. Az ideális munkavállaló tehermentes, bármikor a szervezet rendelkezésére áll, a munkát az első helyre sorolja a magánélettel szemben, elvárható tőle a túlóra (Acker 1990, 2006). Az ideális munkavállaló képe éppúgy nem egyeztethető össze a „gondoskodási kötelezettséggel bíró nőével”, mint a fogyatékosággal élő személyével, különösen, ha épségista sztereotípiák övezik. A meritokrácia játékszabályaira építő munkahelyen nem engedhető meg, hogy bármi is elvonja a munkától a munkavállalót. Jammaers és munkatársai (2019) kutatásuk során rávilágítottak arra, hogy az ideális munkavállaló képére építő emberierőforrás-menedzsment folyamatok a vállalatban épségista viszonyokat eredményeznek, és bourdieu-i értelemben szimbolikus erőszakot jelentenek a fogyatékosággal élő munkavállalók számára (Jammaers–Zanoni–Williams 2019).

A vállalati működésben megjelenő épségizmus kapcsolódhat a belépési és a folyamatdiszkriminációhoz (Jones 1997, Csillag–Primecz–Toarniczky 2018, Győri–Csillag 2019b). A toborzás és kiválasztás épségista narratívája szerint a fogyatékosággal élő jelentkező inkompetens, segítségre szoruló és kiszolgáltatott, mely kép nem illeszkedik a rugalmas, *multitaskingra* képes, produktív és felcserélhető ideális pályázó imázsához. Rocco és Collins (2017) szerint a fogyatékosággal élő jelentkezőt sokszor lustának vélik, és azt feltételezik, hogy nem őszinte a fizikai vagy mentális állapotával kapcsolatban (Rocco–Collins 2017). Mivel eltér az ideális munkavállaló fix és idealizált eszményképétől, az épségista logika alapján csak nehezen lenne beilleszthető a szervezeti kultúrába, vagy lenne elfogadható a többi munkavállaló számára is (Jammaers–Zanoni–Hardonk 2016). Ennek hatására sok álláskereső – amennyiben ez lehetséges – elhallgatja vagy álcázza fogyatékoságát vagy képességei hiányát (Vickers 2017). A fizikai és digitális akadálymentesítés megkönnyítheti a szervezetekbe való belépést, de alapjaiban nem módosítja az épségizmust mint szervezőelvet, és nem változtatja meg a munkaszervezés épségista jellegét. Az esetleges akadálymentesítés sokszor aránytalanul nagynak láttatott költségei és a speciális szükségletű munkavállalóknak adott „privilegiumok” nem felelnek meg az épségista hierarchiának, és gazdaságtalannak tüntetik fel a (feltételezetten) kisebb termelékenységű, fogyatékosággal élő munkavállalók foglalkoztatását (Hastbacka–Nygard–Nyckvist 2016).

A folyamatdiszkrimináció során a fogyatékosággal élő munkavállaló kevesebb lehetőséget kap arra, hogy megmutassa a teljesítményét, ritkábban jut fejlesztési lehetőséghez, lassabb az előrelépése a szervezeti hierarchiában és kisebb eséllyel válik belőle vezető. Sokszor úgynevezett „zsákutca” pozíciókat kap, munkája rutinjellegű, a teljesítményét indokolatlanul alulértékelik, kevesebb fizetésben és juttatásban részesül és gyakrabban bocsátják el (Miceli–Harvey–Buckley 2001, Csillag–Primecz–Toarniczky 2018). Az épségista logikán alapuló diszkrimináció megjelenésének másik formája, hogy a gazdasági dekonjunkció – más hátrányos helyzetű munkavállalókhöz hasonlóan – jobban sújtja őket: korábban bocsátják el vagy építik le őket, és a majdani kilábalás során is később veszik őket vissza (Vickers 2017, Zádori–Nemeskéri 2019).

Az érintetti oldalt vizsgálva Branco és munkatársai (2019) rámutattak, hogy az épségista társadalmi környezettel szembesülő fogyatékosággal élő ember szignifikánsan alacsonyabbnak érzékeli egészségi állapotát és jóllétét, mint ép testű társai. Az eredmények arra is rávilágítottak, hogy minden más diverzitáskategóriához (például nem, etnikum, kor) képest a fogyatékoságnak van a legerősebb diszkrimináló hatása (Branco–Ramos–

Hewstone 2019). Ha elfogadjuk, hogy a jóllét és a boldogság szubjektív élményéhez jelentősen hozzájárul a foglalkoztatottság, az értelmes munkavégzés lehetősége, akkor különösen fontos azoknak az épségista társadalmi sztereotípiáknak a lebontása, amelyek a munkaerőpiaci integrációt gátolják; mint például az az elterjedt feltételezés, hogy a fogyatékossgal élő embereknek alacsonyabb a kompetenciaszintje (Branco–Ramos–Hewstone 2019).

A következőkben olyan munkaerőpiaci, illetve foglalkoztatással kapcsolatos kutatásokat mutatunk be, amelyek vagy kifejezetten épségista lencsét használtak, vagy eredményeik fontos tanulsággal szolgálnak az épségista megközelítés szempontjából is.

Procknow és Rocco (2016) emberierőforrás-fejlesztéssel foglalkozó szakirodalmi áttekintésük során hat olyan témát azonosítottak, amelyek a fogyatékossgal élő munkavállalók foglalkoztatásával kapcsolatos problémákat, kérdésköröket tárgyalják: belépési korlátok a szervezetben (belépési diszkrimináció), belépés utáni akadályok a szervezetben, karrierfejlesztéssel és előléptetéssel kapcsolatos kirekesztő munkahelyi gyakorlatok, befogadást támogató munkahelyi tréningek, zaklatás és diszkrimináció a munkahelyen. Az alábbiakban ezeket fejtjük ki részletesen.

A szervezeti belépési korlátok között három különböző típust azonosít a szakirodalom, amelyek mind a belépési diszkriminációhoz járulnak hozzá: (1) attitűdből, egyéni előítéletekből fakadó korlátok, (2) intézményi korlátok, valamint (3) a fogyatékossgal élő személyek által saját maguk számára generált korlátok. Ez utóbbi típusba tartozik az önmegkérdőjelezés, kételkedés a saját képességekben, valamint az önszabotázs, amely tényezők – bár a cikk ezt nem nevesíti – gyakran internalizált épségista normákból fakadnak (Procknow–Rocco 2016). A belépés után jelentkező akadályok közé a szerzők olyan szervezeti gyakorlatokat soroltak, mint az egyenlőtlen bérezés, korlátozott tréninglehetőségek vagy a megrekedt karrierfolyamat. Mindezek háttérben az áll, hogy mivel az érintettek nem illeszkednek az ideális munkavállaló képéhez, ezt a diszkrepanciát a szervezeti folyamatok automatikusan büntetik, másodrangú munkavállalói státuszokat és egyenlőtlen szervezeti rezsimeket hozva létre (Acker 2006).

Egy további megfigyelt jelenség, a homofília is akadályozhatja a szervezeti előmenetelt: a fogyatékossgal élő munkavállalók sokszor a hozzájuk hasonló sorstársakkal keresik a kapcsolatot, vagy maga a szervezet hoz létre számukra különálló részleget. Ez a szervezeten belüli elkülönülés jelentősen akadályozhatja a munkatársak közti kölcsönös szimpátia, szolidaritás és elfogadás kialakulását, a befogadó munkakultúra létrejöttét (Procknow–Rocco 2016). Épségista lencsén keresztül – bár érthető a magatartás – ez a folyamat a munkavállalók önkirekesztéséhez járul hozzá, és gátolja a integrációt. Ezzel szemben kiemelt jelentősége van a mentorálásnak (Procknow–Rocco 2016), hiszen testreszabott támogatást, tacit tudástranszfert tud nyújtani azon területeken, ahol erre az adott egyénnek különösen szüksége van, beleértve akár a szociális kompetenciák fejlesztését is. A képzés-fejlesztés területén fontosak mind az általános, nyitott munkahelyi kultúrát és befogadást támogató, mind a fogyatékossgal élő munkavállalókat külön is célzó tréningek. A kutatási eredmények azt mutatják, hogy az emberierőforrás-áramlási modell utolsó állomása, az elbocsátás szempontjából is nehezebb helyzetben vannak a fogyatékossgal élő munkavállalók, hiszen gyakrabban érinti őket kedvezőtlenül egy elbocsátási hullám, vagy lesznek áldozatai jogszerűtlen elbocsátásnak (Procknow–Rocco 2016), amely szorosan kapcsolódik a már említett folyamatdiszkriminációhoz.

Bár a gazdasági és pénzügyi kiszolgáltatottság komoly akadályokat gördít a fogyatékossgal élő emberek munkaerőpiaci érvényesülése elé, épségista normáknak való ellenállás és diszkurzív stratégiák itt is dokumentáltak. Jammers és munkatársai (2016) fogyatékossgal élő munkavállalók identitásmunkáját

vizsgálva három eltérő mintázatot fedeztek fel az alacsonyabb kompetenciaszintre és termelékenységre adott egyéni válaszok között. Az első csoportba tartozók vitába szálltak azzal a feltételezéssel, hogy alacsonyabb termelékenységgel dolgoznának és kevésbé lennének hatékonyabbak csak azért, mert fogyatékossgal élnek. Alátámasztásul rámutattak korábbi sikereikre, magas szintű kompetenciáikra, valamint gyakran hoztak példát arra, amikor éppoly magas teljesítményt nyújtottak, mint nem fogyatékossgal élő társaik. Ezzel az érveléssel és a pozitív identitás kialakításával ugyan sikeresen ellenálltak az épségista diskurzus által kínált negatív identitásnak, ugyanakkor újra is termelték azt. A mércéül szolgáló teljesítményt az ép testhez kapcsolták, és nem kérdőjelezték meg a teljesítményelv elsődlegességét egy ember értékességének megítélésékor (Jammaers–Zanoni–Hardonk 2016).

A második tipikus mintázatban a munkavállalók újradefiniálták a termelékenységet azon kompetenciákat hangsúlyozva, melyekben erősebbek lehetnek a többiekénél, mint például az empátia (Jammaers–Zanoni–Hardonk 2016). Ezzel a megoldással azonban szintén újratermelték az épségista diskurzust, miszerint a fogyatékossgal élő emberekre jellemzőbbek a pozitív, „meleg” tulajdonságok, kapcsolódva a már említett sztereotípa tartalom modellhez (Fiske–Glick–Xu 2002, Branco–Ramos–Hewstone 2019, Nario–Redmond–Kemerling–Silverman 2019). Ráadásul nem morális, hanem üzleti alapon érveltek a diverzitásmenedzsment mellett, a hátrányos helyzetű csoportok számára káros neoliberais ideológia alapján, nem pedig megkérdőjelezve azt.

A neoliberais és épségista társadalmi diskurzust paradox módon leginkább az a harmadik megközelítés képes transzformálni, amelyik elfogadja ugyan az alacsonyabb termelékenységre vonatkozó feltételezést, de rámutat arra, hogy ez nem egyéni, hanem kollektív felelősség, és éppen az épségista munkahelyi környezet – legyen szó az épített környezetről vagy a szervezeti klímáról – az, ami kevésbé termelékennyé teszi a fogyatékossgal élő munkavállalót. Fontos továbbá hangsúlyozni azt is, hogy a munkahelyi közösségnek vagy szervezeti tagságnak létezik olyan teljesítményen túlmutató, alternatív értelmezése is, ami – például morális alapokon – egy más szervezési elven működő társadalom víziója felé mutat. A tanulmány fontos következtetése, hogy az épségista hegemon diskurzus az egyéni identitás munka szintjén megtörhető, a fogyatékossgal élő emberek képesek pozitív identitást és ellennarratívákat kialakítani, ugyanakkor ezek az egyéni szintű narratívák, megküzdések csak az első lépést jelentik a kollektív cselekvés és az egyenlőtlenségi rezsimegváltoztatása irányába (Jammaers–Zanoni–Hardonk 2016).

Az alkalmazotti léttel szemben egy újfajta mikroemancipációt jelent a munka világában az önfoglalkoztatás és a vállalkozóvá válás. Bár a neoklasszikus közgazdaságtan az épségista narratívát erősíti azzal, hogy a vállalkozást a gazdaság hajtómotorjának (Maroufkhani–Wagner–Wan Ismail 2018), a vállalkozót pedig innovatív, sikeres, erős, bátor és mindenekelőtt „alkalmas” személynek tekinti (Cooney 2008), mégis, a vállalkozói lét a fogyatékossgal élő emberek számára lehetőséget biztosít társadalmi státuszuk újradefiniálására, a jelentősen korlátozó fogyatékossgához képest a jóval pozitívabb társadalmi megítélés alá eső vállalkozói identitás választására (Csillag–Győri–Svastics 2020). Ugyanakkor a fogyatékossgal élő vállalkozók alacsony száma és gyenge társadalmi, gazdasági és politikai láthatósága miatt példájuk nem képes alapjaiban megváltoztatni a fogyatékossgal élő munkavállalóról kialakult általános képet és így az épségista keretrendszert sem (Cooney–Licciardi 2019, Csillag–Győri–Svastics 2020, Svastics–Csillag–Győri 2020).

ÖSSZEGRÉS

Tanulmányunkban felvázoltuk az épségizmus társadalmi és interperszonális hatásait, amelyek a sztereotipizálás, az előítélet és a hátrányos megkülönböztetés révén hozzájárulnak a fogyatékossgal élő emberek társadalmi elnyomásához és a többségi társadalom privilégiumainak fenntartásához. Betekintést adtunk abba, hogy milyen átfogó és komplex módon képes az épségizmus befolyásolni és korlátok közé szorítani cselekvési lehetőségeiket és a társadalmi kihívásokra adott válaszaikat. Az egyén szintjén akár természetesnek is tekintett, ugyanakkor társadalmi szinten összeadó és felerősödő negatív hatások tudatosítása és felülírása nem könnyű feladat, ugyanakkor elkerülhetetlen a helyzet legalább csekély mértékű javítása érdekében.

A munkaerőpiacot kiemelve bemutattuk, hogy az igazi változás eléréséhez az egyenlőtlen, épségista alapon nyugvó szervezeti rezsimek lebontására van szükség a munkahelyen. A fogyatékossgal élő embert sújtó hátrányok egyéni szinten különböző taktikai megoldásokkal ugyan kompenzálható, a megoldást azonban mindenképpen azon kollektív társas gyakorlatok, illetve épségista emberierőforrás-menedzsment folyamatok reformjai jelentenék, amelyek a fogyatékossgot pozitív értéké alakítják.

Az ebbe az irányba ható társadalmi-gazdasági folyamatok, maguknak az érintetteknek a fokozódó részvétele a mindennapi élet, a társadalom, a munka világa és a politika egyes színterein, valamint azok az ellenállási és megküzdési formák, amelyekkel magukban és környezetükben is tudatosítják az épségizmus jelenlétét és hatásmechanizmusait, lassan elvezethetnek a változáshoz.

Az épségizmus jelenségének elemzéséhez kapcsolódóan érdemes a keretrendszer kritikájáról is szót ejteni, ami kapcsolódik a társadalmi modellel kapcsolatos fenntartásokhoz is (Owens 2015). Kőnczei és Hernádi (2011:23) hangsúlyozta, hogy *„nem lehet [...] a fogyatékossgot csupán mint (nem egyéni szintű, hanem pl. makroszintű) társadalmi összefüggést felfogni. Azért nem, mert azzal elveszítjük egyebek mellett a saját tapasztalatot, a saját küzdelmet, s a fájdalmat, amelyek mind-mind konstitutív részei a fogyatékoslétnek.”* Ehhez kapcsolódva az épségista külső keretrendszerek vizsgálatánál is fontos a fogyatékossg fizikai-materiális-emocionális valóságának figyelembevétele és az erre való reflexió. Egy fogyatékossgal élő ember számára a saját fogyatékossgának testi-fizikai és pszichés megélése hétköznapi valóság, és ha ezt kizárólagosan az épségista társadalom konstrukciójának minősítjük, akkor ezzel a fogyatékossg fontos személyi aspektusait tagadjuk el és vesszük semmisnek. Ez a magatartás tudományos értelemben is kritikára adhat okot, hiszen egy komplex jelenség egydimenzióssá redukálásának veszélyét hordozhatja magában. A fogyatékossgal élő emberek aktív bevonása, szerepvállalása (például insider kutató, participatív kutatás és oktatás), valamint mindenkori ágenciájuk keresése és kiemelése is segíthet abban, hogy az épségista társadalmi és gazdasági diskurzusok maguk is ne váljanak normatív és más szempontokat kizáró, elnyomó (hegemón) diskurzussá, hanem azon emberi jogi és emancipatorikus folyamatokhoz kapcsolódjanak, amelyek a helyzet változását, javítását segítik elő.

Jelen írásunkban a cél az alapvetések összefoglalása és az elgondolkodtatás volt – így zárásként néhány kutatási irányt szeretnénk javasolni az erre nyitott szakembereknek, némiképp önkényesen válogatva a sok lehetséges irány közül.

Társadalmi szinten izgalmas irány az úgynevezett fogyatékosító diskurzusok azonosítása és elemzése a társadalmi, intézményi, szakpolitikai retorikában, párbeszédben, vagy a különböző társadalmi és gazdasági érintettek (például a kormányzat, a rehabilitációs szervezetek, a fogyatékossgal élő embereket képviselő szervezetek, a vállalatok, a civilek) szerepe az épségnormativitás létrehozásában, újratermelésében vagy lebontásában. Külön izgalmas kérdés a fogyatékossgal élő emberek és csoportjaik politikai és társadalmi

részvétele vagy hallgatása, és ennek intézményi, társadalmi és személyes hatásmechanizmusai az épségizmus és internalizált épségizmus lencséjén át való vizsgálata.

Magyarországon még mindig nagyon aktuális a fizikai és/vagy digitális akadálymentesítés kérdése – ennek fejlődése és/vagy akadályai szintén jól elemezhetőek lehetnek az épségizmus keretrendszerében. A munkaerőpiac szempontjából pedig érdekes lehet a vállalati gyakorlatok elemzése a kritikai fogyatékoságtudomány, illetve az épségizmus mint elemzési keret alapján: milyen befogadó, illetve kitaszító HR-rendszerek, illetve szervezeti kultúrák találhatók az üzleti gyakorlatban, és hogyan lehet az emberi méltóságot és egyenrangú partneri viszonyt támogató, befogadó szervezeteket fejleszteni. Egyéni szinten mind az épségizmus identitásra való hatása, mind az internalizált épségizmus és az *othering* jelenségének feltárása izgalmas kutatási terepet kínálhat.

HIVATKOZÁSOK

- Acker, J. (1990) Hierarchies, jobs, bodies: A theory of gendered organizations. *Gender & Society*, 4(2), 139–158. <https://doi.org/10.1177/089124390004002002>
- Acker, J. (2006) Inequality Regimes: Gender, Class, and Race in Organizations. *Gender & Society*, 20(4), 441–464. <https://doi.org/10.1177/0891243206289499>
- Bandura, A. (2000) Exercise of Human Agency Through Collective Efficacy. *Current Directions in Psychological Science*, 9(3), 75–78. <https://doi.org/10.1111/1467-8721.00064>
- Barnes, C. (1992) *Disabling imagery and the media. An exploration of the principles for media representations of disabled people*. Krumlin, Halifax: Ryburn Publishing Limited.
- Barnes, C. – Mercer, G. (2005) Disability, work, and welfare: challenging the social exclusion of disabled people. *Work, Employment and Society*, 19(3), 527–545. <https://doi.org/10.1177/0950017005055669>
- Berghs, M. – Atkin, K. – Graham, H. M. – Hatton, C. – Thomas, C. (2016) Implications for public health research of models and theories of disability: a scoping study and evidence synthesis. *Public Health Research*, 4(8). <https://doi.org/10.3310/phr04080>
- Blattner, C. E. (2020) Right to work or refusal to work: Disability rights at a crossroads. *Disability & Society*, 1–24. <https://doi.org/10.1080/09687599.2020.1788511>
- Bogart, K. – Dunn, D. (2019) Ableism special issue introduction. *Journal of Social Issues*, 75(3), 650–667. <https://doi.org/10.1111/josi.12354>
- Bogart, K. – Lund, E. – Rottenstein, A. (2017) Disability Pride Protects Self-Esteem Through the Rejection-Identification Model. *Rehabilitation psychology*, 63(1), 155–159. <https://doi.org/10.1037/rep0000166>
- Bogdan, R. – Biklen, D. (2013) Handicapism. In Wappett, M. – Arndt, K. (szerk.) *Foundations of Disability Studies*. New York: Palgrave Macmillan US, 1–16.
- Branco, C. – Ramos, M. – Hewstone, M. (2019) The Association of Group-Based Discrimination with Health and Well-Being: A Comparison of Ableism with Other “Isms”. *Journal of Social Issues*, 75(3), 814–846. <https://doi.org/10.1111/josi.12340>
- Calder-Dawe, O. – Witten, K. – Carroll, P. (2020) Being the body in question: young people’s accounts of everyday ableism, visibility and disability. *Disability & Society*, 35(1), 132–155. <https://doi.org/10.1080/09687599.2019.1621742>
- Campbell, F. K. (2009) *Contours of ableism. The Production of Disability and Aabledness*. London: Palgrave Macmillan.
- Campbell, F. K. (2014) Ableism as Transformative Practice. In Cocker, C. – Hafford-Letchfield, T. (szerk.) *Rethinking Anti-Discriminatory and Anti-Oppressive Theories for Social Work Practice*. Palgrave Macmillan, 78–92.
- Chouinard, V. (1997) Making space for disabling differences: Challenging ableist geographies. *Environment and Planning D: Society and Space*, 15, 379–387.
- Cooney, T. (2008) Entrepreneurs with Disabilities: Profile of a Forgotten Minority. *Irish Business Journal*, 4(1), 119–129.
- Cooney, T. M. – Licciardi, M. (2019) The same but different: Understanding entrepreneurial behaviour in disadvantaged communities. In McAdam, M. – Cunningham, J. (szerk.) *Entrepreneurial Behaviour*. Cham: Palgrave Macmillan, 317–345.
- Csillag S. – Győri Z. – Svastics C. (2020) Vaktában vállalkozni? Fogyatékosággal élő vállalkozók a hazai munkaerőpiacon. *Vezetéstudomány*, 51(4), 26–39. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2020.04.03>
- Csillag S. – Primecz H. – Toarniczky A. (2018) Dolgoznánk, ha hagynátok... Megváltozott munkaképességű emberek és a HR-rendszerek. *Vezetéstudomány*, 49(6), 33–45.
- Dunn, D. S. (2019) Outsider Privileges Can Lead to Insider Disadvantages: Some Psychosocial Aspects of Ableism. *Journal of Social Issues*, 75(3), 665–682. <https://doi.org/10.1111/josi.12331>
- Evans, H. D. (2019) ‘Trial by fire’: forms of impairment disclosure and implications for disability identity. *Disability & Society*, 34(5), 726–746. <https://doi.org/10.1080/09687599.2019.1580187>
- Fiske, S. – Glick, P. – Xu, Y. (2002) A Model of (Often Mixed) Stereotype Content: Competence and Warmth Respectively Follow From Perceived Status and Competition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82(6), 878–902.
- Foucault, M. (1997) A szubjektum és a hatalom. In Kis, A. A. – Kovács, S. S. K. – Odorics, F. (szerk.) *Testes Könyv II*. Szeged: ICTUS és JATE Irodalomelmélet Csoport, 270–278.
- Freire, P. (2001) *Pedagogy of the oppressed*. New York: Continuum.
- Gent, P. J. (2011) Service-learning and the culture of ableism. In Stewart, T. – Webster, N. (szerk.) *Problematising service-learning: Critical reflections for development and action*. Charlotte, NC, US: IAP Information Age Publishing, 223–243.
- Goodley, D. (2014) *Dis/ability Studies: Theorising disableism and ableism*. London: Routledge.

- Goodley, D. (2017) *Disability Studies. An interdisciplinary introduction*. London: Sage.
- Goodley D. (2019) *Fogyatékoságtudomány. Interdiszciplináris bevezető*. Budapest: ELTE BGGYK. Elérhető: <http://fogyatekosagtudomany.elte.hu/index.php/dan-goodley-fogyatekosagtudomany-interdiszciplinaris-bevezeto/> [Letöltve: 2021-10-20].
- Goodley, D. – Lawthom, R. – Liddiard, K. – Runswick-Cole-Cole, K. (2020) The Desire for New Humanisms. *Journal of Disability Studies in Education*, 1, 1–20. <https://doi.org/10.1163/25888803-00101003>
- Grue, J. (2016) *Disability and Discourse Analysis*. 1st Edition. Routledge.
- Győri Z. – Csillag S. (2019a) Vállalati felelősségvállalás és fogyatékosággal élő személyek foglalkoztatása: külön múlt – közös jövő? 1. Rész: A kapcsolódó politikák fejlődése az EU-ban és Magyarországon. *Vezetéstudomány*, 50(6), 14–23. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2019.06.02>
- Győri Z. – Csillag S. (2019b) Vállalati felelősségvállalás és fogyatékosággal élő személyek foglalkoztatása: külön múlt – közös jövő? 2. Rész: A fogyatékosággal élő személyek foglalkoztatása a CSR-szakirodalomban és a gyakorlatban. *Vezetéstudomány*, 50(7–8), 16–31. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2019.07.02>
- Hastbacka, E. – Nygard, M. – Nyckvist, F. (2016) Barriers and facilitators to societal participation of people with disabilities: A scoping review of studies concerning European countries. *Alter*, 10(3), 201–220. <https://doi.org/10.1016/j.alter.2016.02.002>
- Hernádi I. (2014) *Problémás testek nőiség, szexualitás és anyaság testi fogyatékosággal élő magyar nők önreprezentációiban* (PhD). Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Irodalomtudományi Doktori Iskola Kultúratudományi Doktori Program, Pécs. Elérhető: <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/14749/hernadi-ilona-phd-2015.pdf> [Letöltve: 2021-10-20].
- Holley, L. – Stromwall, L. – Bashor, K. (2012) Reconceptualizing Stigma: Toward a Critical Anti-Oppression Paradigm. *Stigma Research and Action*, 2, 51–61.
- Horváth M. – Lovász Á. – Nemes M. (2019) *A poszthumanizmus változatai. Ember, embertelen és ember utáni*. Prae.
- Hughes, B. (2007) Being disabled: towards a critical social ontology for disability studies. *Disability & Society*, 22(7), 673–684. <https://doi.org/10.1080/09687590701659527>
- Hutcheon, E. – Wolbring, G. (2013) Deconstructing the resilience concept using an ableism lens: implications for people with diverse abilities. *Dilemata*, 5(11), 235–252.
- Jammaers, E. – Zaroni, P. – Hardonk, S. (2016) Constructing positive identities in ableist workplaces: Disabled employees' discursive practices engaging with the discourse of lower productivity. *Human Relations*, 69(6), 1365–1386. <https://doi.org/10.1177/0018726715612901>
- Jammaers, E. – Zaroni, P. – Williams, J. (2019) "Not all fish are equal: a Bourdieuan analysis of ableism in a financial services company". *The International Journal of Human Resource Management*, 1–26. <https://doi.org/10.1080/09585192.2019.1588348>
- Jones, G. E. (1997) Advancement opportunity issues for persons with disabilities. *Human Resource Management Review*, 7(1), 55–76. [http://dx.doi.org/https://doi.org/10.1016/S1053-4822\(97\)90005-X](http://dx.doi.org/https://doi.org/10.1016/S1053-4822(97)90005-X).
- Kelemen Zs. – Könczei G. (2002) *Taigetostól az esélyegyenlőségig*. Budapest: Osiris.
- Könczei G. – Hernádi I. (2011) A fogyatékoságtudomány főfogalma és annak változásai Hipotetikus kísérlet rekonstrukcióra. In Nagy Z. E. (szerk.) *Az akadályozott és egészségkárosodott emberek élethelyzete Magyarországon*. Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 7–28.
- Könczei G. – Hernádi I. (2015) A fogyatékoságtudomány „térképei”. In Hernádi I. – Könczei G. (szerk.) *A felelet kérdései között. Fogyatékoságtudomány Magyarországon*. Budapest: ELTE-BGGYK, 6–31.
- Lamb, J. M. (2001) Disability and the Social Importance of Appearance. *Clothing and Textiles Research Journal*, 19(3), 134–143. <https://doi.org/10.1177/0887302X0101900304>
- Langford, C. L. – Lengnick-Hall, M. L. – Kulkarni, M. (2013) How do social networks influence the employment prospects of people with disabilities? *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 25, 295–310.
- Loja, E. – Costa, M. E. – Hughes, B. – Menezes, I. (2013) Disability, embodiment and ableism: stories of resistance. *Disability & Society*, 28(2), 190–203. <https://doi.org/10.1080/09687599.2012.705057>
- Maroufkhani, P. – Wagner, R. – Wan Ismail, W. K. (2018) Entrepreneurial ecosystems: a systematic review. *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*, 12(4), 545–564. <http://dx.doi.org/https://doi.org/10.1108/JEC-03-2017-0025>.
- McDonald, K. E. – Keys, C. B. – Balcazar, F. E. (2007) Disability, race/ethnicity and gender: themes of cultural oppression, acts of individual resistance. *Am J Community Psychol*, 39, 145–161. <https://doi.org/10.1007/s10464-007-9094-3>
- McRuer, R. (2006) Compulsory Able-Bodiedness and Queer/Disabled Existence. In Davis, L. J. (szerk.) *The Disability Studies Reader*. 2. kiad. Routledge, 301–308.

- Miceli, N. – Harvey, M. – Buckley, R. M. (2001) Potential discrimination in structured employment interviews. *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 13(1), 15–38.
- Mik-Meyer, N. (2016) Othering, ableism and disability: A discursive analysis of co-workers' construction of colleagues with visible impairments. *Human Relations*, 69(6), 1341–1363. <https://doi.org/10.1177/0018726715618454>
- Nario-Redmond, M. R. (2020) *Ableism: The Causes and Consequences of Disability Prejudice*. John Wiley & Sons, Inc.
- Nario-Redmond, M. R. – Kemerling, A. – Silverman, A. (2019) Hostile, Benevolent, and Ambivalent Ableism: Contemporary Manifestations. *Journal of Social Issues*, 75(3), 726–756. <https://doi.org/10.1111/josi.12337>
- Oliver, M. (1995) *Understanding disability: From theory to practice*. London: Palgrave Macmillan.
- Owens, J. (2015) Exploring the critiques of the social model of disability: the transformative possibility of Arendt's notion of power. *Sociology of Health & Illness*, 37(3), 385–403. <https://doi.org/10.1111/1467-9566.12199>
- Prilleltensky, I. (2003) Understanding, Resisting, and Overcoming Oppression: Toward Psychopolitical Validity. *American Journal of Community Psychology*, 31 (Nos 1/2, March), 195–201.
- Procknow, G. – Rocco, T. S. (2016) The unheard, unseen, and often forgotten: An examination of disability in the human resource development literature. *Human Resource Development Review*, 15(4), 379–403. <https://doi.org/10.1177/1534484316671194>
- Reeve, D. (2002) Negotiating Psycho-emotional Dimensions of Disability and their Influence on Identity Constructions. *Disability & Society*, 17(5), 493–508. <https://doi.org/10.1080/09687590220148487>
- Reeve, D. (2004) Psycho-emotional dimensions of disability and the social model. In Barnes, C. – Mercer, G. (szerk.) *Implementing the Social Model of Disability: Theory and Research*. London: SAGE, 83–100.
- Reeve, D. (2012) Psycho-emotional Disablism: The Missing Link? In *Routledge Handbook of Disability Studies*. London: Routledge, 78–92.
- Rocco, T. S. (2005) From Disability Studies to Critical Race Theory: Working Towards Critical Disability Theory. Adult Education Research Conference.
- Rocco, T. S. – Collins, J. C. (2017) A model for disclosure of accommodation needs between students with disabilities and faculty. In Kerschbaum, S. L. – Eisenman, L. T. – Jones, J. M. (szerk.) *Negotiating disability awareness: Disclosure and higher education*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 327–344.
- Sanmiquel-Molinero, L. – Pujol-Tarrés, J. (2020) Putting emotions to work: the role of affective disablism and ableism in the constitution of the dis/abled subject. *Disability & Society*, 35(4), 542–569. <https://doi.org/10.1080/09687599.2019.1650719>
- Shakespeare, T. (1996) Disability, identity and difference. In Barnes, C. – Mercer, G. (szerk.) *Exploring the Divide*. Leeds: The Disability Press, 94–113.
- Sue, D. W. (2010) Microaggressions, marginality, and oppression: An introduction. In Sue, D. W. (szerk.) *Microaggressions and marginality: Manifestation, dynamics, and impact*. John Wiley & Sons Inc., 3–22.
- Svastics C. (2019) Handicapped or disabled? Challenges in teaching the esp of special needs education and disability studies. In Gazsi, R. D. (szerk.) *Lingua Corvinus Nyelvi Napok Tanulmánykötet*. Budapest: BCE Corvinus Idegennyelvi Oktató- és Kutatóközpont, Közgáz Campus, 54–60.
- Svastics C. – Csillag S. – Győri Z. (2020) Entrepreneurs with Disabilities in Hungary A New Solution for Work Inclusion? *Fogyatékoság és Társadalom*, (Special Issue), 152–165. Elérhető: 10.31287/FT.en.2020.2.12 [Letöltve: 2021-10-20].
- Thomas, C. (2007) *Sociologies of Disability and Illness: Contested Ideas in Disability Studies and Medical Sociology*. London: Macmillan International Higher Education.
- Titchkosky, T. – Michalko, R. (2009) *Rethinking Normalcy. a Disability Studies Reader*. Toronto: Canadian Scholars' Press Inc.
- Tóth M. B. (2020) A kritikai fogyatékoságtudomány hatalomfelfogásáról. *Fogyatékoság és Társadalom*, (1), 34–42. <http://dx.doi.org/10.31287/FT.hu.2020.1.3>.
- Vickers, M. (2017) Dark Secrets and Impression Management: Workplace Masks of People with Multiple Sclerosis (MS). *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 29(4), 175–195. <https://doi.org/10.1007/s10672-017-9295-3>
- Wade, A. (1997) Small acts of living: everyday resistance to violence and other forms of oppression. *Contemporary Family Therapy*, 19(1 March), 23–39.
- Watts-Jones, D. (2002) Healing Internalized Racism: The Role of a Within-Group Sanctuary Among People of African Descent. *Family Process*, 41(4), 591–601. <https://doi.org/10.1111/j.1545-5300.2002.00591.x>
- Wendell, S. (2010) *Az elutasított test. Feminista filozófiai elmélkedés a fogyatékoságról*. Budapest: ELTE BGGYK–ELTE Eötvös.
- Wolbring, G. (2008) The Politics of Ableism. *Development*, 51(2), 252–258. <https://doi.org/10.1057/dev.2008.17>

Wolbring, G. (2012) Expanding Ableism: Taking down the Ghettoization of Impact of Disability Studies Scholars. *Societies*, 2(3), 75–83.
<https://doi.org/10.3390/soc2030075>

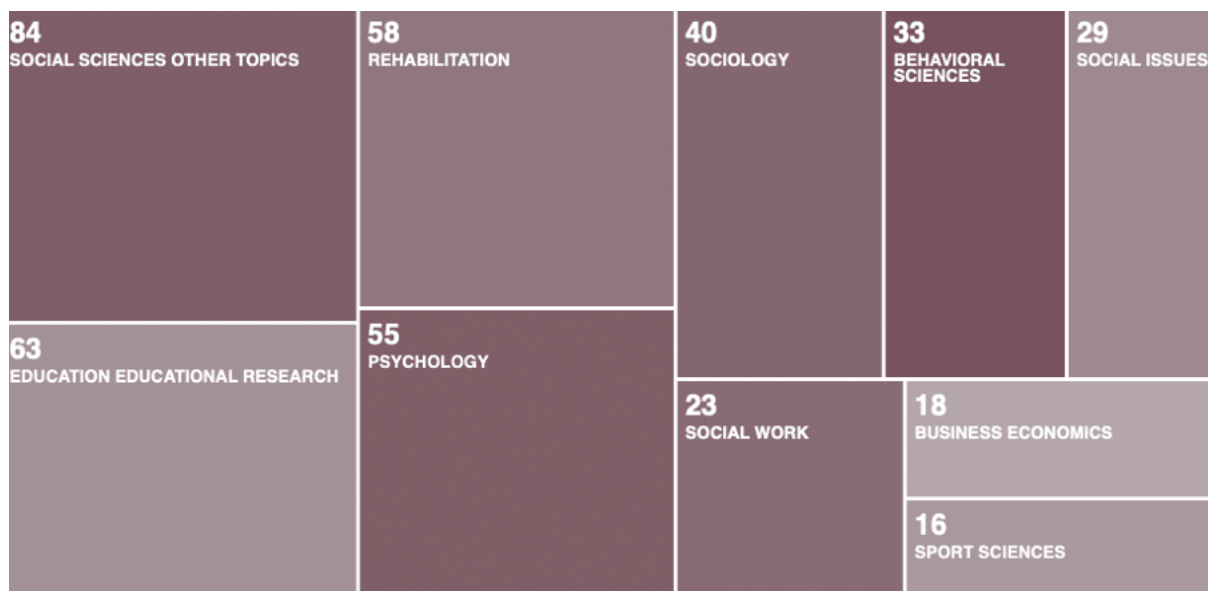
Young, I. M. (1990) *Justice and the politics of difference*. New York: Princeton University Press.

Zádori I. – Nemeskéri Z. (2019) Fogytékos munkavállalók és a jövő munkaerőpiaca: kihívások és esélyek. *Munkügyi Szemle*, 62(3), 39–49.

FÜGGELÉK

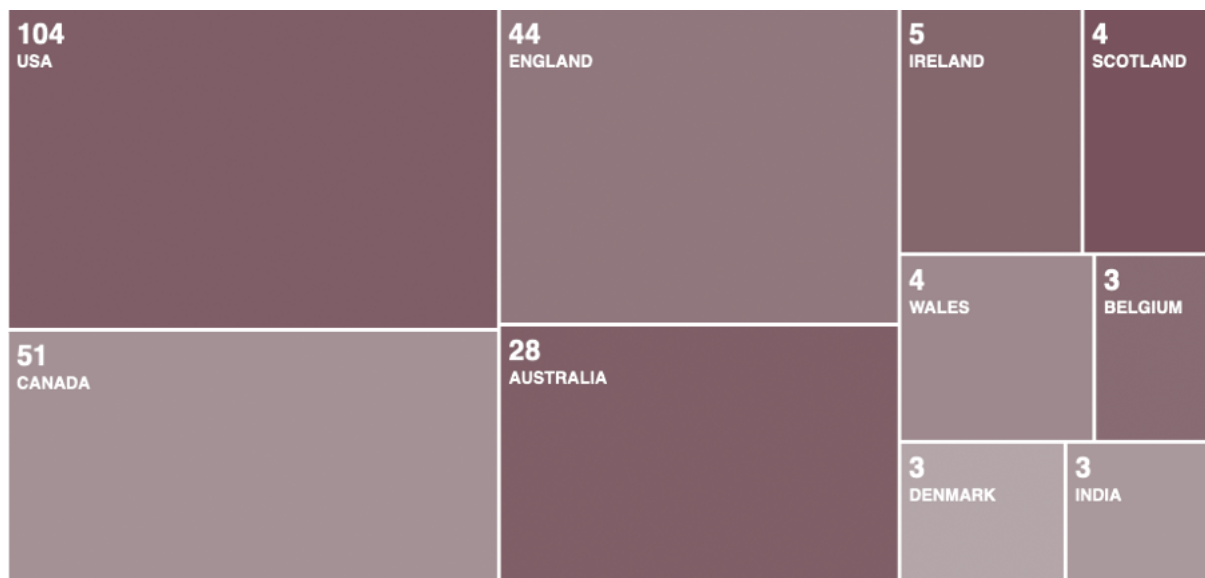
Az ábrákon a Scopus adatbázisra épülő szakirodalmi gyűjtésben azonosított cikkek néhány jellemző megoszlása látható.

1. ábra. A cikkek megoszlása tudományterületek szerint

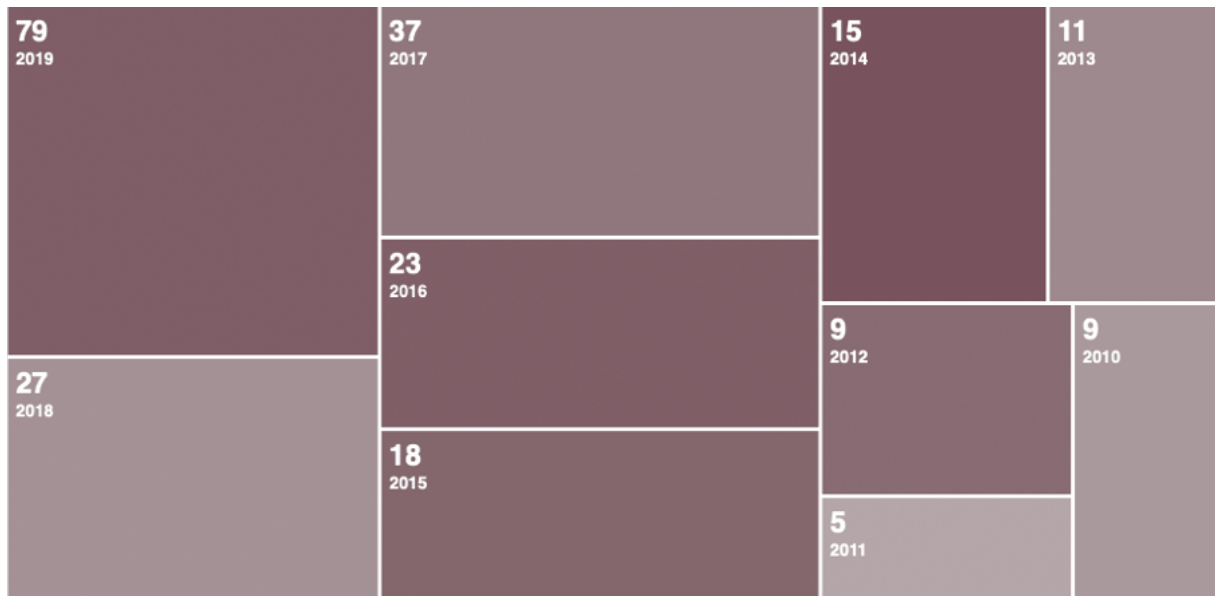
Forrás: saját szerkesztés

2. ábra. A cikkek megoszlása a megjelenés helye szerint

Forrás: saját szerkesztés

3. ábra. A cikkek megoszlása a megjelenés éve szerint

Forrás: saját szerkesztés

4. ábra. A cikkek megoszlása folyóiratok szerint

Forrás: saját szerkesztés